

Tanııtma Yazıları

AYBƏNİZ KƏNGƏRLİ (Əliyeva Aybaniz İbiş qızı),
Turanın Bir Eli Var, və Yalnız Bir Dili Var!, Bakı: Mütercim.
2006. 152 s. Yom Dargisi, Kitaphanesi Serisi.

Reşide GÜRSES*

Filoloji doktoru Aybəniz Kəngərli, "Turanın Bir Eli Var və Yalnız Bir Dili Var!" adlı eserde 1850-1940'lı yıllara kadar olan süreçte "Ortak Türkçe" akımının Türk dünyasındaki gelişimini sistemli bir biçimde ve gazetelerde yazılan yazılar ışığında ortaya koymaktadır. *Azərbaycan Romatiklərinin Yaradıcılığında Türkçülük* (2002) ve *İsmayil Bey Qaspirinski* (2004) adlı eserleri yanında dil konusunda yazılmış birçok makalesi bulunan Aybəniz Kəngərli bu kitapta, 20. yüzyılın ilk on yılında "Ortak Türkçe" konusunda Azərbaycan'da yayımlanmış makalelerin önemli bir kısmını okuyucuyla buluşturmuştur. Kitapta ayrıca, çıkarmış olduğu *Tercüman* gazetesiyile ortak edebî dil idealinin temelini atan Türk dünyasının büyük fikir adamı İsmail Gaspıralı (1851-1914) hakkında Azərbaycan şairlerince yazılan şiirlere de yer verilmiştir. Türk dünyasındaki birliği: *Dilde, fikirde işte birlik* ekseninde ortaya koyan İsmail Gaspıralı hakkındaki bu şiirler de ortak edebî dil konusunun okuyucu tarafından daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Kitap, "Ortak Türkçe" konusunda edebiyatçılara, dilcilere, tarihçilere ve de genel okuyucu kitlesine yönelik olarak hazırlanmıştır. Eserin *Ön Söz* ü Türkiye Cumhuriyeti Bakü Büyük Elçiliğinde Kültür ve Tanıtma Müşaviri olarak çalışmış olan Fethi Gedikli'ye aittir.

Eser, Fethi Gedikli'nin kitap ve yazarı hakkında kısa bilgiler verdiği *Ön Söz*, Aybəniz Kəngərli'nin yazdığı *Ortak Türkçe Cereyanı: Teşekkülü, Tekamülü, Tenezzülü ve İstifadə Edilmiş Edebiyat* adlı bölümlerden sonra gelen *Ortak Türkçe Haqqında Məkalələr* ve *İ. Qaspiralı'ya İthaf* adlı iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Kitabı yayına hazırlayan Aybəniz Kəngərli'nin yazdığı *Ortak Türkçe Cereyanı: Teşekkülü, Tekamülü, Tenezzülü* adlı bölümde, eserin Ziya Gökalp'in *Turanın bir Eli var, Və yalnız bir dili var!* adlı mısralarının kitaba isim olarak seçildiğinden bahisle *Ortak Türkçe* konusu üzerine bugüne kadar kimlerin neler söylediği üzerinde kısaca durulmuştur. Bu yazıda, 19. yüzyıl sonları da dahil olmak üzere 20. yüzyılın başlarından 1937'ye kadar geçen süre içerisinde başta İsmail Gaspıralı olmak üzere Azerbaycanlı bilim adamları ile Türk dünyasının diğer ileri gelen yazar ve şairlerinde *Ortak Türkçe*, *Ortak Edebî Dil* düşüncesinin nasıl oluştuğu, bu fikrin nasıl doğup geliştiği yönündeki görüşlerine yer verilmiştir. Bu yazının sonunda konuyla ilgili bir kaynakça da yer almaktadır.

* Dr., Türk Dil Kurumu Uzmanı, ANKARA.

Azerbaycan'da ve tüm Türk dünyasında; ortak edebî dil, ortak anlaşma dili, ortak Türkçe veya iletişim dili oluşturma yolunda 20. yüzyılın başlarında başlayan bu hareket, tüm Türk dünyasının aydınlarının bir araya geldiği 1926 Bakü Kurultayı'nda önemli mesafeler kaydetmiştir. Ortak Türkçe oluşturma çabaları 1930'dan sonra duraksama evresine girmiştir. Daha sonra 1990'lı yıllardaki siyasî gelişmelerle birlikte; Azerbaycan'da, Türkmenistan'da, Özbekistan'da, Kazakistan ve Kırgızistan'da Bağımsız Türk devletlerinin kurulmasıyla da ortak Türkçe oluşturma çabaları yeniden hız kazanmıştır. Bu çerçevede çeşitli bilimsel toplantılar yapılmıştır. Bu toplantılardan biri de Bakü Kurultayı'nın 70 Yıl Dönümü münasebetiyle Türk Dil Kurumu Başkanlığınca 1996 yılında düzenlenen toplantıdır. Bakü Kurultayında yapılan konuşmaların kitap hâlinde yayımlanmasının gerekliliğinin vurgulandığı bu toplantıda sunulan bildiriler Türk Dil Kurumu yayınları arasında çıkmıştır: *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29 - 30 Kasım 1996)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999.

Turanın Bir Eli Var vâ Yalnız Bir Dili Var! adlı kitap ortak edebî dil oluşturma yolundaki tartışmaların daha sağlıklı bir biçimde yapılabilmesine katkı sağlayacak bir nitelikte olan kitabın birinci bölümü, Azerbaycan seçkinlerinin bu konuda geçen yüzyılın başından Bolşevik dönemine kadar geçen sürede yazdıkları çeşitli görüşleri içermektedir. "Ortak edebî dil" konusunda günümüzde yapılması gereken çalışmalara ve bu konuda atılacak adımlara da ışık tutucu bir nitelik taşıyan *Ortak Türkçe Haqqında Məkalələr* başlığını taşıyan birinci bölümde yirmi yedi makale bulunmaktadır. Birinci bölümde yer alan bu makalelere kısaca değinecek olursak:

Həsən Bəy Zərdəbi, *Həyat Qəzeti*'nde 11 Ocak 1906'da NO: 9'da çıkan *İttihadi-Lisan* adlı yazısında gazetede yazı yazacak olan aydınların avamın anlayacağı dili kullanmalarının gerektiği üzerinde duruluyor. "Həqiqət, qəzet camat üçündür. Camaat qəzet üçün deyildir" diyerek bu yaklaşımın gerekçesini ortaya koyuyor.

İlk makale İsmail Gaspıralı'nın *Tərcüman* gazetesinde 15 Mart 1906'da Hüseyinzade Ali Beye hitaben yazdığı yazıyı içeriyor. *İsmayil Bəy Qsprinskiinin Əli Bəy Hüseynzadəyə Açıq Məktubu* başlığını taşıyan bu yazıda, dil ve edebiyat birliğinin milleti millet yapan temel unsur olduğu ifade ediliyor.

Ali Bey Hüseynzadə'nin *Füyuzat* gazetesinin, 1907 yılında çıkan 8. sayısının 140-142 sayfalarında yer alan *Türk Dilinin Vəzaiifi-Madaniyyası* başlıklı yazısını içeren ikinci makalede Türk dilinin ve Türk milletinin medeniyete katkısı üzerinde duruluyor.

Ali Bey Hüseynzadə'nin *Tərəqqi* adlı gazetesinin 9-10 Şubat 1909 yılında çıkan 31. ve 32. sayısında çıkan "Yazımız, Dilimiz, İkinci İl'imiz" adlı makalesi kitabın üçüncü yazısı olup bu makalede Türk imlasının, gramerinin hatta edebiyatının iyi bir biçimde genç nesillere aktarılmasının gerekliliği vurgulanıyor.

Ali Bey Hüseynzadə'ye ait olan ve *Həyat* gazetesinin 1905 yılındaki 7. sayısında yer alan *Qəzetəmizin Dili Haqqında Bir Neçə Söz* adlı yazı kitabın dördüncü makalesini oluşturuyor. Bu makalede gazete diline giren yabancı sözlere karşı, kendi dilinin değerini bilen yazarların nasıl bir tutum sergilemeleri gerektiği konusuna işaret

ediliyor ve dilimizi ecnebi kelimelerle doldurmak yerine onu dinî, tarihî ve edebî noktada etkilemiş olan dillerden alınacak kelimelerle zenginleştirmek gerektiği söyleniyor. Ancak bu konunun hemen çözüme kavuşmayacağı belirtiliyor. Ayrıca halkta kendi dilini öğrenme isteğinin oluşabilmesi için konunun daha sonra tekrar gündeme getirileceği ifade ediliyor.

Məmməd Əmin Rəsulzadə *Açıq Söz* adlı gazetesinin 2 Ekim 1915'teki 1. sayısında yer alan *Tutacağımız Yol* başlıklı yazısını içeren bu makalede, millet olarak takip edilmesi gereken yolu "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak!" sözleriyle özetliyor. Bu yazıda bağımsız olmak isteyen her milletin dil, din ve zaman birliğine ihtiyacı olduğunu belirtiyor.

Məmməd Əmin Rəsulzadə, *Dirilik* dergisinin 1 Aralık 1914 tarihinde çıkan 6. sayıdaki *Milli Dirilik* başlıklı yazısını içeren bu makalede, dilin ehemmiyeti üzerinde duruluyor. Yazıda ayrıca, dilin canlı kalması, yaşaması, geliştirilmesi için Türk edebiyat tarihinin yazılmasının, halk hikâye ve efsanelerinin yazıya geçirilmesinin ve de söz varlığının derlenmesinin önemli olduğu belirtiliyor.

Məmməd Əmin Rəsulzadə, *Şəlalə* dergisinde 10 Ağustos 1913'teki 27. sayıda çıkan *Dil -İçtimai Mühüm Bir Amil* başlıklı bu yazısında toplumu toplum yapan iki değer dil ve din olduğunu söylüyor ve bu noktada dinin mi yoksa dilin mi daha etkili olduğunun tartışmasını yaptıktan sonra dilin dine göre bu konuda daha birleştirici olduğunu belirtiyor. Ancak, dilimizi toplumu birleştiren unsur olarak görebilmek için de konuşma dili ile yazı dili arasındaki farkın asgariye indirilmesinin gerekliliği üzerinde duruyor.

Məmməd Əmin Rəsulzadə, *Şəlalə* dergisinde 20, 27 Eylül 1913 yılında çıkan ve 24 ve 25. sayılarında yayımlanan *Yeni Lisançılar ve Türkçüler* adlı bu makalede Şinasi'yle başlayan edebî lisanın halk lisanına yaklaştırılması yönündeki çabaların önemi üzerinde duruyor. Bu noktada, Ahmet Mithat Efendi'nin ve Mehmet Emin Bey'in Türk halkının mürebbisi olduğunu söylüyor.

Məmməd Əmin Rəsulzadə'nin *Şəlalə* dergisinin 15-22 Haziran 1913'te yayımlanan 19. ve 20. sayılarındaki *Asan Dil - Yeni Lisan* adlı yazısını içeren bu makalede, Yeni Lisancılardan Arapça ve Farsça terkiplerin âdeti istilasına uğramış olan Türkçenin sadeleştirilmesi konusundaki görüşleri yer alıyor. Məmməd Əmin Rəsulzadə bu noktada, Yeni Lisancılardan Türkçeleşme hareketinin esasını olarak; Türkçede yalnız Türkçe kuralların hâkim olmasını, Arapça, Farsça terkipler yerine Türkçe yapıların tedricen kullanılmasını (Örnek; *bivefa* yerine *vefasız*, *şairiyat* yerine *şairlik* denilmesi gibi.), klişe hâline gelmiş olup da artık dilde yerleşmiş olan terkiplerin Türkçeleştirilebilecek olanlarının Türkçeleştirilmesini, ancak bunu yaparken de dilin ifade gücünü aşan, dilin yapısını bozan değişimlerden kaçınılmasını (Örnek; *nazara dikkat* yerine *dikkat gözü* demenin yanlış olması gibi.), Arapça ve Farsçadan dile giren *ma*, *ab* gibi kelimelerin dilden çıkarılmasını, bu tür kelimelerden halk diline ses değişimlerine uğrayarak girmiş olanlarının da halk dilindeki şekliyle dilde yer alması fikrini (Örnek; *çarçuba* yerine *çerçeve* sözünün kullanılması) esas aldıklarını ifade ediyor ve Mehmet Emin Bey'i bu hareketin babası olarak nitelendiriyor. Her

geçen gün taraftarları artan Yeni Lisancıların bu fikirlerini Selanik'te yayımlanan *Genç Kalemler* dergisiyle halka ulaştırdıklarını ifade ediyor.

Məhəmməd Hadi *Həyat* gazetesinin 12, 20 Ocak 1906 yılı 10 ve 17. sayılarındaki *Bəyani-Təsəvvür Fİ Xüsusi Lisan* adlı yazısında, dil birliğinin sağlanmasında Osmanlı Türkçesinin imla ve ifade gücünden yaralanılabileceğinden bahsediyor.

Cəlil Məmmədquluzadə (Əsərləri, üç cildə, III. cild, Azərbaycan SSR EA'nın Nəşriyyatı, Bakı, 1967, s. 676-680) adlı yazı Cəlil Məmmədquluzadə'nin üç cilt hâlinde 1967'de Bakü'de yayımlanan *Əsərləri* adlı kitabında yer alan bu yazıda yazar, edebî ve umumi dil konusundaki görüşlerini ortaya koyuyor.

Üzeyir Bəy Hacıbəyov, *Hansı Vasitələrlə Dilimizi Öyrenib Kəsbi Maarif Etməliyiz?* başlıklı yazı *İrşad* gazetesinin 15,16 ve 20 Şubat 1906 tarihlerinde çıkan (*İrşad* gazetesinin 47, 48 ve 51. sayıları) yazıyı içeriyor. Bu yazıda yazar, Türk kültürünün ve sanatının yaşatılması ve gelecekte var olabilmesi için ana dilinin öğrenilmesinin ve zenginleştirilmesinin gerekliliği üzerinde duruyor.

Ömer Faiq Nəmanzadə, *Azərbaycan* gazetesinin 1919'da yayımlanan 328. sayısında çıkmış olan *Milliləşmək* başlığını taşıyan bu makalede, Batıda Fransızcanın anlaşma dili olduğunu, doğuda da 60-70 milyon insan tarafından konuşulan Türkçenin insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tek hâkim dil olduğunu söylüyor. Ancak yazıda ayrıca, Türkçenin –yayın konusunda– Arap alfabesinden kaynaklanan bir eksik yaşadığı ve bu nedenle dilde alfabe değişikliğine ihtiyaç bulunduğu belirtiliyor.

Yusif Vəzirov, *Açıq Söz* adlı gazetesinin 15 Mayıs 1917'de çıkan 473'üncü sayısında *Rusya Türklerinin İttihadı* başlıklı yazısında, Rusya'da yaşayan Türkler arasında birlik ve beraberliğin oluşmasının gerekliliği üzerinde duruyor ve bu birlikteliğin oluşmasında din ve tarih bağının önemli bir unsur olduğunu belirtiyor. Bu güçlü bağlara ilave olarak da "işte ve dilde birliğin" kurulmasından bahsediyor.

Talibzadə Abdulla Şaiq *Azərbaycan* gazetesinde 9 Haziran 1919'da çıkan 198'inci sayısında çıkan *Milliləşdirmək Məsələsinə Dair* başlıklı bu kısa yazısında Osmanlı Türkçesinin Azerbaycan'da kabul edilmesine taraftar olduğunu belirtiyor.

Əhməd Cavad *Azərbaycan* gazetesinde 24 Teşrin evvel 1918'de çıkan *Rövşən Əşraf Bəy* başlıklı yazısında bir grup Türk edebiyatçısı ile birlikte Bakü'ye giden Şair, yazar Ruşen Eşref Bey hakkında tanıtıcı bilgiler veriyor. Yazıda ayrıca, Osmanlı Türkleri ve Azeri Türklerinin birbirlerini yakından tanımalarının her iki devleti yükseleteceği belirtiliyor.

Azərbaycan gazetesinde 28 Ekim 1918 tarihli sayısında yer alan *Rövşən Əşraf Bəy Şərəfinə Ziyafət* başlıklı bu yazıda ise Ruşen Eşref Bey'in Azerbaycan dili ve edebiyatına yapacağı katkılardan bahsediliyor. Ayrıca, Azerbaycan dilinin bağımsızlığın ışığında daha iyi gelişeceği belirtiliyor.

Cəfər Cabbarlı *Kommunist* gazetesinin 12 Ocak 1926'da çıkan 10. sayısında *Türkoloji Qurultayı və Sərf-nəhiv Məsələsi* başlıklı yazıda, 1926 yılında yapılan Bakü Kurultayı'nın Türkolojinin pek çok meselelerinin yanında Türk dilinin yapısının ve

kurallarının da ele alındığı bir kurultay olacağı belirtiliyor. Bu çerçevede Azerneşr tarafından basılan serf ve nehv kitabının tartışmaya açılması gerektiği belirtiliyor.

Həsən Səbri Ayvazov, *Füyuzat*'ın 1907'de çıkan 16. sayısındaki (*Füyuzat*'ın 16. sayısında, 251-254. sayfalarında yer alıyor.) *Lisan Qovğası* adlı yazıyı içeren bu makalede, tanınmış Kırım Tatarı yazar Həsən Səbri Ayvazov'un dilin geliştirilmesi için el birliği ile çalışmak gerektiği yönündeki fikirleri üzerinde duruluyor.

Əhməd Rəiq, *Füyuzat*'ın 1906'da çıkan 1. sayısının (s. 9-10) *Müsaibeyi-Ədəbiyya* adlı yazıda, Türkçe kökenli kelimelerin kullanılmasının ve bu şekilde de dilin geliştirilmesine imkan tanınmasının önemi üzerinde duruyor.

Bəkir Əməkdar Muəllim, *Füyuzat*'ın 1907'de çıkan 8. sayısında *Türkbr Üçün Şiveyi-Ümumiyyənin Lüzumu* adlı yazısında, Türk dünyasında ortak bir edebî dilin gerekliliği üzerinde duruyor.

Əlabbas Müznib'in *İqbal* gazetesinin 31 Ekim 1913 yılında çıkan *Yazıcılarımız və Yazılarının Əhəmiyyəti* başlığını taşıyan yazısında, gazete yazılarının dilin özellikle de edebî metinlerin gelişimi için önemli olduğu belirtiliyor. Ayrıca yazıda, gazete yazılarına gereken önemin verilmemesi nedeniyle edebiyatımızda herhangi bir kuraldan bahsedilemeyeceği üzerinde duruluyor.

Əbdülvahab Məhəmmədzadə'nin *İmla Məsələsi* başlıklı yazısında (Bu yazı, *Azerbaycan* gazetesinin 20 Kasım'da çıkan 45 nolu sayısından alınmıştır.) bir milletin gelişmişliğinin göstergesi olarak o milletin dili ve edebiyatı görülüyor. Ancak dil ve edebiyatın görünür tarafı olan imlanın gerek Azerbaycan gerekse Osmanlı Türkçesinde tam anlamıyla oturmadığından bahsediliyor.

Əli Nazim *Türk Yurdu*'nda çıkan (*Türk Yurdu*, 12. Yıl, cilt: 4, Temmuz ve Ağustos 1927, ss. 31-32.) *Yeni Azeri Edebiyatı Haqqında* başlıklı yazısında, 1905 yılından sonra Ali Bey Hüseynzadə'nin başını çektiği yeni edebî akımın önce *Heyat* gazetesinde, 1906'dan sonra *Füyuzat* dergisinde kendini bulduğunu belirtiyor. Bu yeni edebiyat akımının Mirza Fethali'den beri sürüp gelen halkçı edebiyata karşı, romantik güzideler edebiyatı olarak hayata geçtiğini, bu edebiyatın kaynağının halkın gelenekleri görenekleri ve yaşam tarzları değil, halktan uzak olan Osmanlı Tanzimat ve Servet-i Fünun edebiyatı kaynaklı olduğunu belirtiyor. Ayrıca Azeri edebiyatının 1905'e kadar Rus etkisinde olduğunu belirtiyor. Hüseynzadə Ali Beyin Türkiye'de vücut bulan Osmanlı Avrupa medeniyetine yüzünü dönerek Azeri edebiyatını yeni bir akımla karşılaştırmış olduğunu ve bunun da edebiyatta Türkleşme olarak görülebileceğini ifade ediyor.

Bəkir Çobanzadə'nin *Türk-Tatar Lisaniyyətinə Mədxəl* (1924) başlıklı yazısı, yine aynı adı taşıyan eserin 197-204. sayfalarını içeriyor. Bu yazıda, Türk dilinin yaşadığı gelişim ve değişim; imla, sözcük ve alfabe (Latin ve Arap olmak üzere) ekseninde ortaya konulmaktadır.

Bəkir Çobanzadə'nin *Kırım-Tatar ədəbiyyatında Kurultayçılıq və Millətçilik* (1929) *Kitabından* başlıklı yazısında (Bu yazı yazının aynı adı taşıyan kitabının 7-12. sayfalarından alınmıştır.) ortak Türkçe konusundaki tartışmaların iki fikir ekseninde ge-

liştiği belirtilmektedir. Türk dünyası arasında dil birliğini sağlamak için Osmanlı Türkçesinin ortak Türkçe olması yönündeki görüşün ise Ziya Gökalp tarafından 1918 yılında şairler mecmuası olarak çıkan *Yeni Hayat* mecmuasında şu şiirle ortaya konduğu dile getirilmektedir:

Güzel dil Türkçe bize,
Başka Dil gece bize
İstanbul Konuşması,
En saf, en ince bize.

Turanın bir eli var,
Ve yalnız bir dili var,
"Başka Dil var" diyenin,
Başka bir emeli var.

Yazıda ayrıca, bu görüşün Hüseyin Kazım Kadri (Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lügatı-Türk Dillerinin İhtikakı ve Edebi Lügatları* adlı eserinde dile getirmiş. [İstanbul, 1927, 855 s.]) İsmail Gaspıralı, Kazan-Tatar şairi Abdulla Tokay tarafından da savunulduğu belirtiliyor. Ancak Bekir Çobanzade Rusya'da yaşayan Türklerin 1905 Ekim inkılabıyla birlikte ana dillerinin gelişme yoluna girdiğinden bahisle bu görüşe katılmadığını ifade ediyor.

Kitabın *I. Qasprahya İthaf Olunmuş Şeirlər* başlıklı ikinci bölümünde ise sırasıyla şu şairlerin şiirlerine yer verilmiştir:

Məhəmməd Hadi Əbdüssəlimgadə, *Kəbəye-Müəllayi-Ürfanın Qurbani Böyük İsmayıl Bəy*

Hüseyn Cavid, *İsmayıl Bəy*

Hüseyn Cavid, *"Hərb və Felakət" Şeirindən*

Abdulla Şaiq Talıbzadə, *Türk-Ədəmi-Mərkəziyyət Fırqəsi Müsavata İthaf*

Əhməd Cavad, *Qasprinski Üçün*

Əhməd Cavad, *Dilimiz*

Əlabbas Müznib, *Sevgili Atamız İsmayıl Bəy*

Əlabbas Müznib, *Qiyətdli Atamız İsmayıl Bəy Qasprinskinin Vəfatı Münasibəti İsmayıl*

Əlipaşa Səbur Hüseynzadə, *Ustadı-Əzəm İsmayıl Bəy Qasprinskinin Ruhuna İthaf*

Mürşid Balaqardas, *İsmayıl Bəy Babamız*

Əmin Abid, *Dühayi-əzimiz İsmayıl Bəy Qasprinskinin Vəfatı Münasibətilə*

Əli Səttar, *Utadi-əzim İsmayıl Bəy Qasprinskinin Ruhunu Əğdəsinə İthaf*

Petrovskidan Ziya Axundzadə Lənkərani, *İsmayıl Bəyin Ruhuna*

Molla Mahmud Çakər Naxçıvani, *Ustadı-erşadımız Böyük İsmayıl Bəy*

Kitabın hem birinci bölümünde hem ikinci bölümünde, Azərbaycan aydınlarının ortak Türkçe ve Türk birliği konusundaki görüşleri belli bir süreç içinde bir bütün hâlinde ortaya konulmaktadır. Bu açıdan eser, konuyu aydınlatıcı yönüyle belli bir tarihe ışık tutucu bir özellik göstermektedir. Kitap bu konuda çalışma yapacaklar için temel bir eser niteliğindedir.